

Az Auschwitz Szanatórium

Az ember vagy az életet szereti, vagy Kertész Imrét. A kettőt együtt nem lehet. Ezt Kertész elementáris életgyűlölete kizárja.

Persze Kertész írói alkotásait, kivált a *Sorstalanság*ot ettől még lehet szeretni, vagy inkább csodálni, mert a szeretet talán nem jó szó egy ilyen fölkavaró és az agyra, szívre ilyen nagy terhet rakó mű esetében. Magánemberként nyilván Kertész Imrét is lehetett szeretni, nyilván ő is szerethette magánhasználatra az életet. Viszont az elmélkedő, elméleteket alkotó Kertészt biztosan nem szeretheti, aki az élet- és embergyűlöletével nem azonosul.

92

Sajnos előbb ismertük meg a hírnevének magasra emelkedésével nem éppen előnyére megváltozott, idős Kertész naplójegyzeteit, mint azokat, amelyeket sokkal jobb szellemi – és sokkal rosszabb egzisztenciális – állapotában írt a *Sorstalanság* elkészültét megelőző másfél évtizedben. (Leszámítva a *Gályanapló*nak abból az időszakból való részeit.)

Most már azonban kezünkben van az a két kötet, amely teljes egészében tartalmazza a *Sorstalanság* elkészülte előtti másfél évtized feljegyzéseit. (Kertész Imre: *Vázlatok. Feljegyzések, tématervek 1958–1963.*, Kertész Imre Intézet, Budapest, 2023, 216 o.; Kertész Imre: *Lét és írás. Feljegyzések 1959–1973.*, Kertész Imre Intézet, Budapest, 2024, 444 o.)

„És Hans Castorpot is külső erőszakos változás vezeti vissza a vi-

lágba, mint énálam. [...] Maradunk tehát a *Varázshegynél* mint legfőbb paradigmánál.” „Nem félek attól, hogy a *Varázshegy* ugyanezt a témát dolgozza fel a maga hermetikus módszerével... nem félek tehát a gondolat, az alap-probléma teljes átvételétől, mert olyan alap-probléma ez, amit... az életben való jelenlétünk vet fel.” (*Vázlatok*) Ezt jegyezte föl magának Kertész 1960-ban, amikor lemondott az *Én, a hóhér* című regénykezdeményének folytatásáról, amelynek öt év alatt egyetlen fejezete készült el, és elhatározta, hogy megírja, amit a következő tizenhárom évben megírt, amit *Sorstalanság* címmel ismerünk.

Megjárni a koncentrációs táborot deportáltaként és megjárni az előkelő svájci szanatóriumot fizető vendégként – ennek tehát ugyanaz lenne a lényege. Davos = Auschwitz, Auschwitz = Davos. De hiszen: „New York = Auschwitz” (2001-es bejegyzés, *Mentés másként*).

Ha New York is Auschwitz, akkor mi nem? Semmi sem nem, hiszen éppen ez ennek az egyenlőségjelnek a kontextusa a *Mentés másként*ban: „Auschwitz folytatódik, mindenütt, mindenben. New York = Auschwitz. Ki nem látja?” Nyilván sokan nem látjuk, de kik vagyunk mi, akik nem látjuk?

A holokausztt egyedülálló voltát Kertésznél radikálisabban nem tagadja senki.

Nincs ebben semmi különös. Ez következik a remekmű, a „legmaga-

sabb rendű objektiváció” létrehozásának igényéből. Olyan mű megalkotásának az igényéből, amelyben az egész világ műegésszé válik. Intenzív totalitás. Ahogy azt Lukács György értette. Aki a legkevésbé sem marxista Kertész számára is fontos igazodási pont volt.

Kertész, noha idős korában duzzogott, hogy anélkül beszélnek „mostanában” a holokausztról, hogy nem hivatkoznak rá, mintha „sohasem írtam volna e tárgyról” (*Mentés más-ként*), a legkevésbé sem kívánt holokausztregényt írni, nem óhajtott a holokausztirodalom része lenni. A holokauszt számára csupán a kézre álló életanyag.

A *Sorstalanság* írása idején született feljegyzések egyik kulcsszava a struktúra. Az életanyag másodlagos. Elsődleges a struktúra, amely egyetemes. Az életanyag mindig partikuláris. Esetleges, hogy mi áll az író kezére, mihez kötik élményei, ismeretei, az élete, mit fogad be a Struktúra tükrözésére alkalmas stílus. A stílus „maga a tartalom. Hiszen a tartalom különben teljesen szabadon választható, s hogy mit választok, azt csakis a stílusom határozza meg.” Akkor lesz az életanyag remekmű anyaga, ha egyetemes érvényű struktúrába építik bele. „Az elbeszélést a Struktúra totalitása diktálja [...] a strukturális regény a Struktúrát, pontosabban a társadalmi struktúrát tükrözi.” Ami pedig a stílust illeti: „azért írom-e vajon a *Muzulmánt* egy gyermek szemszögéből, mert egy gyermeklélek finomságai érdekelnek? Nem, s az infantilizmus stílusa a kor stílusa, vagyis a regény tartalma.” (*Lét és írás*)

A remekmű igazsága a remekművön kívül az élet sokrétű igazságának csak egy rétegében érvényes feltétlenül. A legabsztraktabban, amelyet a legtöbb dolog közös eleme határoz meg. „Valahol” tényleg Auschwitz az egész világ, de a „valahol” kívül már nem. Az értő érti, miért egyenlő Auschwitz és Davos, de az értő azért tudja, melyiket válassza a kettő közül, ha választhat. Nem túlságosan nehéz a választás, mivel a „valahol” egyenlőket óriási különbségek választják el egymástól. Kertésznél azonban ezek a különbségek a művön kívül is el-elűnnek.

Nem csupán arról van szó, hogy a műben felépített univerzális struktúra a különböző társadalmak, társadalmi rendszerek fölé emelkedik, megragadja, ami azokban közös, hanem arról is, hogy a társadalmak, a rendszerek közötti különbségek már nem is érdekesek. Azokról – a különböző társadalmakról – már nincs is mit mondani. Semmilyen szinten. Nemcsak a műalkotásban, azon kívül sem.

A színházzal is ez a baj, ezért nem művészet Kertész szemében. „Istenem, milyen primitív is a színház! A legjobb esetben is csak társadalmi gondolkodásra ösztönöz, márpedig a társadalomról ma már az embernek nincs mit mondania.” (*Vázlatok*) Ezért lesz a társadalomkritikus Brecht „szélhámós, hülye, német, handabandázó, üres, blöf-fölő”, s nem kevésbé hülye a világ, amely „Brecht-kultuszt” űz. Nem jár sokkal jobban Kertésznél Arthur Miller, Dürrenmatt sem, nem beszélve Tennessee Williamsról, aki „ócska, kommersz, túlhaladott, nálunk persze zseninek hiszik”. (*Vázlatok*)

„Ugyanilyen meddő a pszichológia, a szociológia, mindenféle társadalomtudomány” (*Mentés másként*). És miért meddő? Mert Auschwitzot és a Gulagot gazdasági okokkal és társadalmi struktúrákkal próbálják magyarázni, ami nevetséges. És akkor „mivel fogják magyarázni majd a legfejlettebb társadalmak apokaliptikus cselekedeteit, viselkedésformáit, elfajulását”? (*Mentés másként*)

Kertésznél minden rendszer egylényegű. Hitleré, Sztáliné, Kádáré, az Egyesült Államoké, és Magyarországon sem változott meg a rendszer lényege a rendszerváltás után. Ugyanis minden rendszer totalitárius. A totalitárius jelleg nem egyes rendszerek jellemzője, hanem magáé az emberi létezésé: „A totalitárizmust az emberi egzisztencia lényege tartja fenn. Bizonyítás: az emberi egzisztencia lényege a pragmatizmus, mely egzisztenciájának időbeli dimenziójából ered. Föltéve tehát, hogy az ember a totalitárizmus körülményei között is ragaszkodik egzisztenciájához, így ennek lényegével a totalitárizmus fenntartásához fog hozzájárulni.”

Ehhez elegendő az a tény, hogy az ember társadalomban él, ami kétségtelenül alkalmazkodási kényszereket jelent. És aki alkalmazkodik, az már lemond arról, hogy szuverén módon építse a saját sorsát, hogy sorsa legyen. Az már sorstalan. Kertész sorsfelfogása szerint.

„Az alkalmazkodás egyébként az a dolog, amelyet a regényen végigviszek, annyira, hogy ezt a regényt az alkalmazkodás regényének is nevezhetném. A regény drámaisága és lírája is az alkalmazkodásban van, sőt a filozófiája is...” (*Vázlatok*)

Kertésznek valóban sikerült ezt a regényén végigvinnie, ami ettől zseniális. Aztán végigvitte ezt a koncepciót a feljegyzéseiben, az esszéin, amelyek ettől merülnek el a meddő és radikális pesszimizmusba, mi-zantrópiába.

Az alkalmazkodás az, ami összekapcsolja, egy szintre hozza a náci tömeggyilkost és az áldozatát. Mindkettő alkalmazkodik a helyzethez, amibe belekerült. Mindkettő betölti a számára kijelölt funkciót. Mindkettő funkcionális emberré válik, mindkettő eltávolodik a szabad, szuverén, sorsalkotó emberi léttől. Mindkettő sorstalan. Mindkettő megy a néki kijelölt úton. Úgy találkoznak az auschwitzi rámpán. „Mindenki lépett, amíg csak léphetett: én is megtettem a magam lépéseit, és nem csupán a birkenauai sorban, hanem már itthon.” (*Sors-talanság*)

Lényegtelenné válik minden különbség a funkciót betöltő emberek között. Az is, ami a funkciójuk között van, az is, ami a lelkükben és a személyiségükben van, amivel azt a funkciót betöltik. „Teljesen mindegy, hogy az SS-katona kielégül-e, mialatt az áldozatát kínozza vagy munkára hajtja, vagy pedig csupán a dolgát látja el közönyösen, vagy épp ellenkezőleg, undorodik az egésztől. Éppígy, hogy az áldozat tudatlanságból, gyávaságból, pesszimizmusból, vagy épp ellenkezőleg: hősiességből lép-e a gázkamrába. A szerepük a lényeges, az, hogy az ember alkalmas rá, hogy hóhér vagy áldozat legyen”. (*Lét és írás*) Mindegy tehát, hogy valaki Maximilian Kolbe, Edith Stein vagy bárki más. S ha „az” ember alkalmas, akkor nyilván ugyanaz az ember mindket-

tőre alkalmas, csak a helyzete határozza meg, melyik szerepet jut néki. „Az ember nem más, mint a helyzete...” (Lét és írás)

Az alkalmazkodási folyamat csúcs- és végpontja, amikor az áldozat alkalmazkodik gyilkosa szándékához, miszerint meg kell neki halnia. Ez a muzulmán állapot. Nem véletlen, hogy az utolsó pillanatig ezt a címet viselte a regény. Már a táborbeli állapot maga is az önfeladó alkalmazkodás végletes helyzete. Azon belül is az utolsó fokozat a muzulmán-ság: „Kellott lennie a tábori életben valami magába olvasztó erőnek, valamilyen asszimilációs kényszernek, valaminek, aminek az ember egy bizonyos lelkiállapotban készséges alázattal veti magát alá, és még valami beteges gyönyörűséget is talál benne. [...] S teljes önfeladás

az, hogy mindent rábízhatunk a véletlenre, őrszemeinkre, az alakuló eseményekre, hogy semmi dolgunk nincs, csak hogy vegetáljunk.” A halál közelsége „támogatja ezt a bomlasztóan édes önfeladást”, „...van egy pont, ahol már az éhség is elmúlik, a fázás érzete is... teljesen önmagunkba húzódtunk vissza. [...] Már nem vesszük észre, mi történik körülötünk, exkrementumainkat habozás nélkül termeljük ki, bárhol, bármikor. Aki ilyen állapotba jutott, azt

nevezték muzulmánna. [...] A muzulmán nem szenved. A muzulmán csodálatos belső élményeken megy át, csak nem tud róla.” (Lét és írás) Aztán eljön érte a halál.

Köves Gyurit azonban kikapták ebből a muzulmán állapotból.

Kivettetett ebből a személyiség megsemmisülésébe sodró alkalmazkodási folyamatból, amelybe lényegében beleszületett. Olyan külső pozícióba, egzisztenciális senki földjére került, ahol kívülről nézhetett rá arra a folyamatra, amely sodorta őt, a muzulmán-sággal elmúló kiskorúságára, és elrúghatta magát ama egyetemes folyamat minden szereplőjétől. Kimondhatta, hogy az alapézés, ami benne van: gyűlölet mindenki iránt.

Kertész Imre maga az eleven cáfolata annak, hogy az alkalmazkodás egzisztenciális

kényszere, a meghajlás a korparancsa előtt végzetesen elvezet a szuverén, szabad, a maga sorsát kovácsoló személyiség elhalásához. Az élet nem ilyen egyszerű.

„Ez volt tehát a spekuláns Majorosi Alfréd útja az elegáns belvárosi üzlettől az Eszterházy utcai sötét kisboltig. Ezalatt azonban a dolgozó kisember is megtette a maga útját: eljutott a rongyoktól a könnyen megvásárolható típusruháig és cipőig, a melasztól a cukorig, az infláció bi-

Kertész Imre: Vázlatok - Feljegyzések, tématervek 1958-1963. Kertész Imre Intézet, Budapest, 2023.

zonytalanságából az emelkedő élet-színvonal biztos nyugalmába.”

„Gengeliczki Jánosnak a jövőre vonatkozóan nagy tervei vannak. Még többet akar tanulni, még jobban dolgozni. Mindenekelőtt azonban április 4-ét szeretné méltóképpen megünnepelni, amelynek új, szép, megváltozott életét köszönheti.”

„Ma a magyar ifjúság az új, egységes ifjúsági szövetség megalakítása felé halad, amely szilárdan egy táborba tömöríti a dolgozó fiatalokat. Az egységes ifjúsági szervezet, a dicsőséges Komszomolhoz lesz hasonló, amelyben a fiatalok a Párt vezetésével, örömmel és közös erővel építhetik ragyogó jövőjüket, a szocializmust.” (*Világosság*, 1949. április 13., 1950. március 24., 1950. április 12.)

Ilyen szövegeket írt Kertész a pártállam első éveiben az állampárt egyik napilapjának munkatársaként. Egyike volt annak a sok kiváló, nagy tettekkel és nagy alkotásokkal bizonyító, a diktatúrát elvető értelmiséginek, akiktől hasonló szövegeket idézhetünk ezekből az évekből.

Erről a korszakáról, ahhoz való viszonyáról egyetlen szót sem ír Kertész a Kádár-kori feljegyzéseiben. Miként az '56-os forradalomról sem.

Annál többet aktuális alkalmazkodásáról. A vígjátékokról, zenés komédiákról, melyekkel biztosította magának a megélhetést és időt nagy művének megírásához: „...több mint három év meg nem alkuvó kitartása után, gyorsan és üzletiesen megírtam egy színdarabot, egyikét azoknak a gyári munkáknak, amelyek manapság a színházak gyűlevész közönségét vannak hivatva

szórakoztatni.” „Bizonyára éhen pusztulnék, ha barátaim jóindulata nem sodort volna ebbe a remek üzletnek ígérkező vállalkozásba [...] ez a mocskos kaland megzavar, kétségbe ejt, reményt támaszt bennem, és a siker, amit méltatlan eszközökkel és idegen segítséggel érek el, még jól is esik...” „Vígjátékíró lettem. Pénzt kezdek keresni. Hízom. Plédeket vásárolunk a lakásba. Új ruhákat csináltatunk. Azoknak szemében, akik eddig megvetéssel és titkolt irigységgel kezeltek, a tisztelet és a titkolt megvetés mosolyát látom. Valami undorítóan bizalmas viszonyba kerültem velük: érzik, hogy győztek. Beléptem a sorba közéjük. [...] Örülnek, hogy elveszítem magamat” (*Vázlatok*).

És miközben belépett a sorba, miközben a szórakoztatóipar önmagától elidegenedett „funkcionális” embere lett, mégis soron kívül maradt, nem veszítette el önmagát. Megalkotta autentikus életművét. Miután pedig a diktatúra nyilvánosságának korlátai ledőltek (noha a rendszer szerinte lényegében nem változott), lehetősége nyílt tökéletesen önazonos, minden társadalmi elvárástól függetlenül nézeteivel epatírozni a szellemi élet legkülönbözőbb áramlatait. Radikálisan antikollektivista nézeteinek megfelelően visszautasított minden elvárást, hogy valamely nemzet, nemzeti irodalom vagy ország részesének vallja magát, és radikálisan antikollektivista nézeteinek ellentmondva a legszigorúbb kollektív ítéletet mondott nemzetekről, országokról, kultúrákról, az egész emberiségről.